

Demokratizacija političke kulture postkomunističkih društava - *pro et contra* kulturološkog i institucionalnog modela

Sažetak



Demokratizacija bivših komunističkih zemalja krajem XX veka ponovo je aktuelizovala višedecenijsku dilemu „kultura nasuprot strukturi“. Dva preovlađujuća modela promene političke kulture imali su različita predviđanja u pogledu mogućnosti demokratizacije političke kulture prethodno nedemokratskih društava. Kulturološki model, prema kome struktura političkog sistema ima kulturno utemeljenje i preduslove, davao je pesimistične predikcije – politička kultura menja se samo na dugi rok, smenom generacija i pod uticajem širih strukturnih promena u društvu. Institucionalni model koji, s druge strane, pretpostavlja obrazac obrnutog uticaja, od strukture ka kulturi, davao je znatno optimističnije izgleda za nove demokratije. U radu se najpre iznose osnovne pretpostavke dva modela, a zatim je dat pregled najvažnijih empirijskih nalaza, nakon čega je ukazano na izvesne dileme i ograničenja dva modela.

Ključne reči



Kultura, demokratija, kulturološki model, institucionalni model

* Autor je docent na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

♦ Ovaj tekst je rezultat rada na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija: multidisciplinarni pristup“ (br. 47010) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (2011-2014).

Uvod

Pretpostavka da je za opstanak i efikasno funkcionisanje političkog sistema neophodna podrška građana gotovo je neosporna. Bez široke saglasnosti u pogledu podrške „pravilima političke igre“, kao i konsenzusa o normama na kojima je ona zasnovana, nema legitimnosti, stabilnosti, pa ni efikasnosti političkog sistema. Još je Aristotel konstatovao da ni najkorisniji zakoni to neće biti „ako građani ne budu navikavani i vaspitavani u duhu državnog uređenja, demokratskog, ako su zakoni demokratski, oligarhijskog, ako su oligarhijski“ (Aristotel, 1970, 180-181), a Almond i Verba su, u danas klasičnoj studiji (Almond & Verba, 1963), razvijali tezu da različiti tipovi političkog sistema imaju različite političko-kulturne pandane.

Pretpostavka o kongruentnosti političke kulture i strukture političkog sistema posebno je postala značajna kada je tokom trećeg talasa demokratizacije (Huntington, 1991), najveći deo nekada komunističkih društava započeo proces tranzicije ka demokratiji i kada je pitanje mogućnosti demokratizacije političke kulture prethodno nedemokratskih društava i načina za ostvarivanje kongruentnosti kulture i strukture izazvalo brojna neslaganja.

Dva modela promene političke kulture

U analizi odnosa političke kulture i strukture političkog sistema posebnu ulogu imaju dva gledišta.

Prema kulturološkom modelu građani određene države prihvataće samo one političke i ekonomske strukture čije institucionalne i legalne procedure jesu u skladu s preovlađujućim vrednostima u toj populaciji, a koje su odraz specifičnih društveno/političko/ekonomskih okolnosti iz rane mladosti. Budući da se socijalizacijom prenose, socijalizacijom se i menjaju, što znači da je potrebno više generacija pre nego što se sistem vrednosti vidljivo promeni. Politička kultura se stoga tek postepeno

i veoma sporo menja pod uticajem opštijih strukturnih faktora poput ekonomske modernizacije, urbanizacije i slično. (Lipset, 1959; Huntington, 1991; Inglehart & Welzel, 2005). I demokratski, kao i bilo koji drugi tip političkog sistema, ima kulturno utemeljenje, odnosno, suštinske kulturne predušlove od čijeg prisustva zavisi mogućnost ustanovljenja i opstanka, ali i kvalitet funkcionisanja demokratskih struktura (Almond & Verba, 1963; Eckstein, 1988; Inglehart & Welzel, 2005). Stoga je novim demokratijama neophodan period konsolidacije kako bi građani odrasli u autoritarnom društvu bili (re)socijalizovani za demokratske norme i oblike ponašanja, jer „demokratija ne može biti izgrađena bez demokrata“ (Klingeman *et al.*, 2006, str. XI). U skladu sa poznatom krilaticom kulturološke škole da je za ustavno-političke promene u jednom društvu potrebno šest meseci, za ekonomske šest godina, a za sociokulturne 60 godina (Dahrendorf, 1990), zaključuje se da je to spor, težak i neizvestan proces.

Uprkos višedecenijskoj sistematskoj indoktrinaciji, demokratizaciju postkomunističkih društava pratio je visok stepen uopštene podrške demokratskom načinu vladavine (Gibson, 1996; Klingemann *et al.*, 2006; Pavlović, 2007; Rose & Mishler, 1994), ali su pristalice kulturološke škole u tome videle samo izraz poželjnosti efekata demokratije iskazanih u terminima ekonomskog postignuća, ali ne i pokazatelj prihvatanja demokratskih procedura i normi koje definišu njenu suštinu (tj. demokratske političke kulture; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart, 2009). Pozitivan odnos prema demokratskom tipu vladavine u tom slučaju je samo deklarativan ili instrumentalan, nešto poput onoga što je poznato kao *Fragebogendemokraten* fenomen (Dalton, 1994, str. 479) ili fenomen „javnomnjenjskog“ demokrate¹.

Drugi pristup analizi odnosa političke kulture i strukture po mnogo čemu predstavlja suprotnost kulturološkom modelu. Zagovornici institucionalnog modela (ili modela racionalnog izbora) naglašavaju situacione karakteristike i skorašnja iskustva kao faktore koji oblikuju stavove i ponašanje pojedinca, pre svega upravo političko-ekonomsko postignuće i funkcionisanje institucija (Jackman & Miller, 1996; Mishler & Rose, 2002; Muller & Seligson, 1994). Kada se demokratske institucije „vedu“ u društvu u kome je većina građana socijalizovana za nedemokratske norme, građani moraju naučiti (i uče) da budu demokrate, a to je jedino moguće u kontekstu demokratske građanske kulture i pluralizma, pa je u tom smislu važnije da li se stvara demokratija nego demokrate, jer će, ako se demokratske institucije ustanove, demokratske vrednosti biti veoma verovatan ishod (Fleron, 1996). Evaluacija postignuća režima u odnosu na zahteve građana i akumulacija takvih iskustava vremenom doprinose bazičnoj posvećenosti demokratskim institucijama i procesima (Mishler & Rose, 2002). (Demokratska) politička kultura, drugim rečima, efekat je (demokratskih) institucija.

[1] U Srbiji, recimo, samo deo onih koji načelno prihvataju demokratiju u periodu 1996-2006. istovremeno prihvataju i neke demokratske vrednosti i uverenja (Pavlović, 2010).

Empirijske provere

Kao jedan od glavnih argumenata u prilog kulturološkog stanovišta često se navodi neuspeh komunizma. Sofisticiran politički režim spreman da manipuliše, organizuje, indoktrinira i vrši pritiske i prisile, u pojedinim slučajevima je, umesto da transformiše, sam bivao transformisan (Almond, 1983). Tako je „čehoslovačka politička kultura više uspela da promeni čehoslovački komunizam nego što je čehoslovački komunizam uspeo da ostvari prihvatanje zvanične političke kulture“ (Almond, 1983, str. 137).

Neki skoriji empirijski nalazi daju osnova za gledište da preovlađujućoj političkoj kulturi zemalja Istočne Evrope manjkaju neki demokratski kvaliteti uprkos (doduše), ograničenom iskustvu s demokratijom. U poređenju s građanima zapadnih demokratija, građani postkomunističkih društava podržavaju demokratiju u manjem stepenu (Klingeman *et al.*, 2006; Pavlovic, 2007), niži su nivou političke tolerancije (Peffley & Rohrschneider, 2003) i političkog aktivizma (Dekker *et al.*, 2003), kao i prihvatanje autonomno-liberalnih vrednosti (Hagenaars *et al.*, 2003). Inglehart pokazuje da je prihvatanje vrednosti samoizražavanja, u kojima vidi suštinu demokratske političke kulture, u ovim slučajevima niže ne samo u poređenju sa zapadnim društvima, već i u poređenju sa siromašnijim i manje razvijenim afričkim i azijskim društvima (Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart, 2009).

Međutim, mnogi nalazi dovode u pitanje kulturološku tezu da je kvalitet političke kulture postkomunističkih društava prepreka demokratizacije. Zaključak nekih studija jeste da, recimo, politička kultura u Rusiji (Hahn, 1991), ili Poljskoj (Karpov, 1999), nije bitno drugačija od one u razvijenim državama i da nije prepreka demokratizaciji, kao i da je podrška demokratiji u zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza „milju široka i više nego inč duboka“ (Gibson, 1996, str. 417), a demokratske vrednosti u ovim slovenskim društvima prisutne „u stepenu u kome ih pesimista ne bi očekivao“ (Reisinger *et al.*, 1994, str. 185). Istraživanja takođe pokazuju da demokratizacija uvećava prihvatanje prodemokratskih vrednosti (Schwartz & Sagie, 2000), kao i da su neke od najvažnijih demokratskih orijentacija pre efekat, nego uzrok demokratije (Muller & Seligson, 1994). Najzad, podrška liberalizaciji u političkom i ekonomskom smislu (Whitefield & Evans, 1999), u postkomunističkim društvima može se sasvim dobro objasniti u terminima racionalnog izbora, tj. kao efekat ekonomskog i političkog postignuća sistema.

Ograničenja dva modela političke kulture

Mada i jedan i drugi model nalaze svoje empirijske potvrde, postoje izvesni načelni problemi i pitanja bez odgovora unutar svakog od njih.

Ako bi bila tačna kulturološka teza da se zemlja ne može demokratizovati zato što prethodno nije imala demokratsku tradiciju onda „nijedna zemlja ne bi mogla postati demokratska pošto nema tog naroda ili kulture

koji nisu startovali sa jakom autoritarnom tradicijom ili je nisu tokom vremena usvojili“ (Fukujama, 2002, str. 237). Unutar ovog modela govori se o potrebi za demokratizacijom političke kulture novih demokratija, ali bez odgovora ostaje pitanje kako su ova društva uopšte postala (barem formalne), demokratije u odsustvu demokratskih aspiracija makar nekog segmenta populacije.

S druge strane, ako je demokratski karakter političke kulture nužan uslov za efektivnost demokratskih institucija, onda bi se s pravom moglo postaviti pitanje da li je taj uslov uvek zadovoljen i u razvijenim demokratskim društvima.

Ako je demokratski sistem „onaj u kome običan građanin učestvuje u političkim odlukama, onda se demokratska politička kultura sastoji od skupa uverenja, stavova, normi, percepcija i sl. koji podržavaju participaciju“ (Almond & Verba, 1963, str. 134). Međutim, građanin koji je informisan, zainteresovan i sposoban da razume, spreman da se angažuje, a, kada se angažuje, vođen demokratskim principima – postoji, reklo bi se, samo u teoriji. Moglo bi se zapravo reći suprotno. Običan građanin je politička „neznalica“, često do te mere da većina nije u stanju da tačno odgovori na pitanja o nekim bazičnim političkim činjenicama (npr. ko je predsednik skupštine, ko ima većinu u parlamentu itd.; Campbell *et al.*, 1960; Delli Carpini & Keeter, 1996; Gronlund & Milner, 2006). Ne samo da građani nisu tolerantni u meri u kojoj to ideal demokratskog građanina predviđa, već bi se s pravom moglo reći nešto upravo suprotno: „netolerancija je norma, tolerancija izuzetak“ (Peffley & Rohrschneider, 2003, str. 248), pri čemu je netolerancija stabilna u vremenskom (unutar jednog društva kroz vreme) i geografskom smislu (u različitim državama; Sullivan *et al.*, 1979; Mondak & Sanders, 2003; Peffley & Rohrschneider, 2003). Najzad, nasuprot koncepciji politički aktivnog građanina stoji surova empirijska realnost koja govori da malo, pitanje je koliko uopšte, tipova političke aktivnosti van periodičnog glasanja sprovodi većina građana (Rose, 1989; Verba & Nie, 1987).

Ovi nalazi važe kako za tranzitivna društva tako i za razvijene demokratije i otvaraju dva važna pitanja: ima li dovoljno „demokrata“ u starim demokratijama i kako su takva društva „stabilna“ kada i njima manjkaju neki demokratski kvaliteti političke kulture?²

Institucionalni model, s druge strane, ističe važnost zadovoljstva postignućima sistema, što praktično implicira da novouspostavljeni demokratski režim više podržavaju oni koji su zadovoljniji njegovim postignućem, što opet otvara pitanja karaktera podrške demokratiji i,

[2] Almond i Verba su, ne našavši participativnu političku kulturu ni u kolevkama demokratije, pisali da je u realnom životu građanin „specifična mešavina participativnih, podaničkih i parohijalnih orijentacija“ (Almond & Verba, 1963, str. 19); mora biti „aktivan, ali i pasivan; uključen, ali ne previše; uticajan, ali i pokoran“ (*ibid.*, str. 344). Takav amalgam orijentacija nazivali su građanskom kulturom. Međutim, ovakvo gledište ima ozbiljne slabosti i implikacije (videti, na primer, Pateman, 1971; 1980).

rekli bi se, pre ide u prilog, nego što pobija argument kulturološke škole o deklarativnom karakteru podrške. Ukoliko se demokratija prihvata samo u ovom instrumentalnom, a ne i u terminalnom smislu (kao vrednost po sebi i za sebe), pristajanje uz sistem trajeće koliko i njegovi efekti.

Nesumnjivo veći značaj od evaluacije postignuća sistema ima sama činjenica izmenjenih institucionalnih okolnosti, kao izmenjenog normativnog okvira delovanja i snažnog podsticaja za promenu uvreženih političkih gledišta. Međutim, postavlja se pitanje postojanja izvesne institucionalne inercije – da li novouspostavljeni režim u nekim bitnim aspektima (ne) nastavlja da funkcioniše po starim pravilima (ali pod novom etiketom) i (ne) nudi li dovoljno podsticaja za promenu ustaljenih obrazaca političke kulture (barem ne u smeru propagiranih ciljeva)? To se posebno odnosi na situacije postojanja nekongruentne političke kulture kada je diskutabilno ne samo da li će demokratske institucije biti funkcionalne nego da li će demokratije biti i u formalnom smislu³.

Umesto zaključka: i demokratija i „demokrate“?

Od odgovora na pitanje da li politička kultura utiče na politički sistem ili obrnuto, svakako je važniji odgovor na pitanje o njihovom preovlađujućem karakteru i međusobnim odnosima u tom smislu. „Umesto da se pitamo da li institucije uzrokuju kulturu ili kultura uzrokuje institucije, trebalo bi se usmeriti na njihove zajedničke efekte“ (Elkins & Simeon, 1979, str. 143), tvrdili su neki pomirljivi glasovi. Politička kultura „ne mora biti ni uzrok ni efekat ... politička kultura se razvija u recipročnom odnosu između institucija s jedne strane i vrednosti, fundamentalnih političkih uverenja i implicitnih razumevanja, s druge strane“ (Brown, 2005, str. 187). Neke empirijske analize upravo ukazuju na kombinovani uticaj kulturnih i institucionalnih varijabli (Bennich-Bjorkman, 2007), na fenomen koji su neki s pravom nazvali parcijalnom ili dualnom adaptacijom „na eksternu modernost i domaću realnost“ (Sakwa, 2005, str. 43). „Stvaranje“ kako demokratije, tako i „demokrata“ jedini je siguran put ka demokratizaciji društva. •

[3] Poseban problem kome se ni u jednom od dva modela ne pridaje dovoljno pažnje jeste disproporcionalan značaj političke kulture pojedinih segmenata populacije ili društvenih grupa, pre svega, političkih elita.

Democratization of political culture in post-communist societies: Pro et contra institutional and cultural model

Abstract



The democratization of the former communist countries at the end of the 20th century revived the culture vs. structure debate that has been going on for decades. The two prevailing models of the political culture change had diverse predictions regarding the possibility of democratization of the political culture of the previously non-democratic societies. The cultural model, which argues that the structure of the political system has cultural roots and preconditions, gave pessimistic predictions – political culture can change only in the long term by generational replacement and under the influence of some more general structural changes in the society. The chances for new democracies were more optimistic according to the institutional model, which proposes the reverse influence, from structure to culture. The basic assumptions of the two models are first described in the paper, and then follows a short overview of empirical studies. The concluding part discusses some dilemmas and shortcomings of the two models.

Key words



Political culture, democracy, cultural model, institutional model

Literatura



- Almond, G. & Verba, S. (1963). *The civic culture*. Sage Publications Ltd., London.
- Almond, G. (1983). Communism and political culture theory. *Comparative Politics*, 15, 127–138.
- Aristotel (1970). *Politika*. Kultura, Beograd.
- Bennich-Bjorkman, L. (2007). *Political culture under institutional pressure*. Palgrave Macmillan, New York.
- Brown, A. (2005). Conclusion. U: S. Whitefield (ed.), *Political culture and post-communism* (pp. 180–202). Palgrave Macmillan, New York.
- Campbell, A., Converse, P., Miller, W. and Stokes, D. (1960). *The American voter*. New York: John Wiley and Sons, Inc.
- Dahrendorf, R. (1990). *Reflections on the revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*. Random House, New York.
- Dalton, R. (1994). Communist and democrats: Democratic attitudes in the two Germanies. *British Journal of Political Science*, 24, 469–493.
- Dekker, P., Ester, P. and Vinken, H. (2003). Civil society, social trust and democratic involvement. U: W. Arts, J. Hagenaars and L. Halman (eds.), *The cultural diversity of European unity* (pp. 217–253). Brill, Leiden, Boston.
- Delli, Carpini, M. & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. Yale University Press, New Haven.
- Eckstein, H. (1988). A culturalist theory of political change. *American Political Science Review*, 82, 789–804.

- Elkins, D. & Simeon, E. B. (1979). A Cause in Search of Its Effect, or What Does Political Culture Explain?. *Comparative Politics*, 11, 127-145.
- Fleron, F. (1996). Post-soviet political culture in Russia: An assessment of recent empirical investigation. *Europe-Asia Studies*, 48, 225-260.
- Fukujama, F. (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*. CID, Podgorica.
- Gibson, J. (1996). A mile wide but and inch deep(?): The structure of democratic commitments in the former USSR. *American Journal of Political Science*, 40, 396-420.
- Gronlund, K. & Milner, H. (2006). The Determinants of political knowledge in Comparative perspective. *Scandinavian political studies*, 29, 386-406.
- Hagenaars, J., Halman, L. and Moors, G. (2003). Exploring Europe's basic value maps. U: W. Arts, J. Hagenaars and L. Halman (eds.), *The cultural diversity of European unity* (pp. 23-58). Brill, Leiden, Boston.
- Hahn, J. (1991). Continuity and change in Russian political culture. *British Journal of Political Science*, 21, 393-421.
- Huntington, S. (1991). Democracy's third wave. *Journal of Democracy*, 2, 12-34.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, culture change, and democracy - The human development sequence*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jackman, R. & Miller, R. (1996). A renaissance of political culture. *American Journal of Political Science*, 40, 632-659.
- Karpov, V. (1999). Political tolerance in Poland and the United States. *Social Forces*, 77, 1525-1549.
- Klingemann, H. D., Fuchs, D., Fuchs, S. and Zielonka, J. (2006). Introduction: Support for democracy and autocracy in Eastern Europe. U H. D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (ur.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 1-22). Routledge, London and New York.
- Lipset, S. M. (1959b). Some social requisities of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53, 69-105.
- Mishler, W. & Rose, R. (2002). Learning and re-learning regime support: The dynamics of post-communist regimes. *European Journal of Political Research*, 41, 5-36.
- Mondak, J. & Sanders, M. (2003). Tolerance and intolerance 1976-1998, *American Journal of Political Science*. 47, 492-502.
- Muller, E. N. & Seligson, M. A. (1994). Civic culture and democracy: The question of causal relationships. *American Political Science Review*, 88, 635-652.
- Pateman, C. (1971). Political culture, political structure and political change. *British Journal of Political Science*, 1, 291-305.
- Pateman, C. (1980). The civic culture: A philosophic critique. U G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 57-102). Little Brown and Company, Boston.
- Pavlović, Z. (2007). Svetsko javno mnjenje o demokratiji - da li je demokratija univerzalno poželjan oblik vladavine?. U D. Pantić i Z. Pavlović, *Javno mnjenje - koncept i komparativna istraživanja* (str. 109-134). Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Pavlović, Z. (2010). Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena. *Psihološka istraživanja*, 13, 35-58.
- Peffley, M. & Rohrschneider, R. (2003). Democratization and political tolerance in seventeen countries: A multi-level model for democratic learning. *Political Research Quarterly*, 56, 243-257.

- Reisinger, W., Miller, A., Hesli, V. and Maher, K. (1994). Political values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and implications for democracy. *British Journal of Political Science*, 24, 183–223.
- Rose, R. & Mishler, W. (1994). Mass reaction to regime change in Eastern Europe: Polarization or leaders and laggards?. *British Journal of Political Science*, 24, 159–182.
- Sakwa, R. (2005). Partial adaptation and political culture. U: S. Whitefield (ur.), *Political culture and post-communism* (pp. 42–63). Palgrave Macmillan, New York.
- Sullivan, J., Piereson, J. and Marcus, G. (1979). An alternative conceptualization of political tolerance: Illusory increases 1950s-1970s. *American Political Science Review*, 73, 781–794.
- Welzel, C. & Inglehart, R. (2009). Political culture, mass beliefs and value change. U: C. Haerpfer, P. Bernhagen, R. Inglehart and C. Welzel (eds.), *Democratization* (pp. 126–144). Oxford University Press, Oxford.